

بسم الله الرحمن الرحيم

الگوی رفتاری نسبت به صله رحم از منظر قرآن و روایات

سهیلا محمدیان^۱

چکیده

این نوشتار به تأثیرگذاری نقش مدل‌های تصمیم‌گیری و الگوهای رفتاری صله رحم و عدم آن می‌پردازد؛ چون الگوهای رفتاری، مبتنی بر رویکردی انسانی است که همانا سازماندهی به فضاهای ساخته شده در زندگی است. این پژوهش که با روش اسنادی - کتابخانه‌ای تدوین شده است، سعی بر این دارد تا با تبیین الگوهای رفتاری پایدار صله رحم به بررسی و شرایط آن و نیز پیامدهای فردی و اجتماعی ترک آن از منظر قرآن و روایات بپردازد. لذا ترک آن گناه کبیره است و آثاری همچون کینه توزی، کوتاهی عمر و غضب الهی به دنبال دارد و اگر انجام شود پیامدهایی همچون نشاط در خانواده‌ها، تألیف قلوب، کینه زدایی، طول عمر و برکت در زندگی فردی و اجتماعی به ارمغان می‌آورد. بنابراین، از منظر روایات و قرآن، انبیاء، پیامبر(ص) و ائمه (علیهم السلام) بهترین الگوها معرفی شده‌اند و تأکید می‌کنند که الگو، نقش بسزایی در تشویق به انجام صله ارحام دارد. در این بین، والدین، معلمان، اساتید اخلاق و قهرمانان ورزشی نیز می‌توانند نقش موثری در الگوی صله ارحام ایفاء کنند. لکن این پژوهش به نقش الگوی رفتاری و آثارش بر صله رحم در زندگی دنیوی و اخروی پرداخته است.

واژگان کلیدی:

صله رحم، الگو، رفتار، آثار، قرآن، روایات

^۱ - سطح دو، مرکز آموزش غیر حضوری قم. fakhredin.asadi۱۹@gmail.com

مقدمه:

صله رحم به معنای ارتباط و دیدار با خویشاوندان و کمک به ارحام می باشد و از موضوعات مهم فقهی و اخلاقی مورد تأکید دین مبین اسلام است. قطعاً، هیچ انسانی در راستای پیشرفت، بی نیاز از آگاهی و تجربه نیست؛ بلکه همواره باید بکوشد تا به دانش و تجربه های علمی و اخلاقی خود بیافزاید؛ تا حرکت در مسیر پیشرفت های مادی و معنوی برای او آسان باشد. از جمله اعمالی که نقش بسزایی در افزایش دانسته های آدمی و رشد اخلاقی انسانها دارد صله رحم است؛ زیرا دیدار بستگان فرصت خوبی برای گفت و گو، تبادل افکار و بازیابی نقاط ضعف و قوت است و هر دو طیف می توانند از اندوخته های اخلاقی و علمی همدیگر بهره مناسبی ببرند.

لذا دین اسلام، آدمی را موجودی فرد محور و تنها و جدا از جماعت نمی داند؛ بلکه او را به طور فطری؛ موجودی اجتماعی معرفی می کند که باید در کنش های متقابل با دیگران بخش مهمی از نیازهای مادی و معنوی خود را برطرف سازد تا به رشد و کمال مطلوب برسد. بنابراین، با توجه به مطالب فوق، در این پژوهش دنبال پاسخ این سؤال هستیم که نقش الگوهای رفتاری در قرآن و روایات تا چه میزان در مورد صله رحم و آثار آن در زندگی دنیوی و اخروی مؤثر است؟

- ضرورت و اهمیت صله رحم در آیات و روایات مورد تأکید قرار گرفته و مردم را نسبت به قطع پیوند از ارحام هشدار می دهد و این نشان دهنده اهمیت فوق العاده ای است که قرآن برای صله رحم قائل شده است؛ چرا که صله رحم، زیباترین شکل پیوند و ارتباطات انسانی و تأمین کننده و تکمیل کننده یکی از مهم ترین ابعاد وجودی انسان یعنی بعد عاطفی اوست. همه روان شناسان و اندیشمندان علوم اسلامی و اجتماعی معتقدند که رشد شناختی و اخلاقی انسان در گرو رشد عاطفی اوست؛ یعنی هر چه قدر که نیازهای عاطفی انسان بیش تر تأمین شود زمینه برای رشد شناختی و اخلاقی وی بیش تر فراهم می شود و در نتیجه انسان بهتر و بیش تر و سریع تر به خود شکوفایی دست می یابد؛ علاوه بر این که تأمین نیازهای عاطفی، سلامت روانی انسان را نیز تأمین می کند.

- از لحاظ پیشینه با توجه به منابع و کتبی که در خصوص خود صله رحم آمده است تقریباً زیاد و متعدد می باشد اما سه موضوع تقریباً مشابه با مقاله حاضر یافت شده است که به اختصار نتیجه ی تحقیق محققین نگاشته شده است: نقش صله رحم در سلامت جسمی و روحی خانواده با تمرکز بر گزاره های اسلامی « بین سلامت و طول عمر انسان تا اندازه زیادی ارتباط وجود دارد. سلامت جسمی، روحی و روانی را می توان از عوامل طول عمر انسان در نظر گرفت. در این زمینه نقش صله رحم (به عنوان یکی از سنت های رایج در دین اسلام) در تأمین سلامت انسان قابل توجه می باشد؛ که امروزه به دلیل --

گسترده شدن روابط اجتماعی، مشاغل و دغدغه‌ها کمی مورد غفلت واقع شده است.^۱ مقاله آثار صله رحم از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی و کاربردهای تربیتی آن: «یادگیری مهارت‌های اجتماعی از طریق یادگیری مشاهده‌ای و پرداختن به ارتباطات مناسب، خودنظم‌دهی رفتارها در خلال ارتباط صحیح با دیگران را برشمرد. صله رحم موجب بالا رفتن مقاومت افراد در مقابل فشارهای روانی گشته و باعث کاهش بیماری‌های قلبی-عروقی و روانی می‌شود.»^۲ مقاله روش الگویی در تربیت اسلامی: «منابع اسلامی، بر بهره‌گیری از الگو و پی‌روی از اسوه‌های حسنه تأکید شده است. تأثیرپذیری انسان از محیط و گرایش او به تقلید را می‌توان از مبانی اثرگذاری این روش نام برد.»^۳ وجه امتیاز این مقاله این است که علاوه بر بررسی موضوع صله رحم و آثارش از منظر آیات و روایات، بصورت تخصصی نیز به تأثیر الگو رفتاری در انجام صله ارحام از منظر قرآن و روایات می‌پردازد.

گفتار اول - مفهوم شناسی

الف - مفهوم لغوی و اصطلاحی صله رحم

برخی از لغت‌شناسان ایران قائلند که صله رحم از دو واژه صله و رحم تشکیل شده است: «معنای لغوی صله از ماده «وصل» به معنای پیوستن بوده و پیوند کردن دو چیز را می‌گویند.»^۴ علی‌اکبر دهخدا،^۵ در جایی دیگر، معنای لغوی رحم را زهدان به معنی جای کودک در شکم مادر معنا می‌کند. البته بر خلاف نظریه دهخدا، برخی دیگر،^۶ صله را در لغت به معنای احسان و دوستی معنا می‌کند و قائل است که مراد از «رحم» خویشاوندان و بستگان می‌باشد.

در اصطلاح، صله رحم، به معنای محبت و سلوک داشتن با خویشان و نزدیکان تعریف شده است. لکن برخی در این خصوص قائلند: «واژه رحم، در صله رحم استعاره برای قرابت و خویشاوندی است؛ چراکه آن‌ها از یک رحم متولد شده‌اند و مراد از رحم یعنی نسبت شناخته شده بین آن دو وجود داشته باشد؛ هر چند نسبت دوری با هم داشته باشند.»^۷ البته تعریف فوق با معنای اصطلاحی صله رحم، از منظر دهخدا نیز همپوشانی دارد: «صله رحم همان اتحاد خویشاوندان و اقوام و دیدار خویشاوندان است.»^۸ مرجع معنای اصطلاحی صله، عرف است: «چرا

^۱ - بیت عبید، وفا؛ انصاری مقدم، مجتبی، پژوهش و مطالعات اسلامی مهر ۱۴۰۰، سال سوم - شماره ۲۷، ص ۱۷.

^۲ - غباری بناب، باقر؛ فقیهی، علی نقی؛ قاسمی پور، یدالله، تربیت اسلامی پاییز و زمستان ۱۳۸۶ - شماره ۵، ص ۸۱.

^۳ - قائمی مقدم، محمد رضا، مجله معرفت، شماره ۶۹. تاریخ نشر: ۱۳۸۹/۲/۲۸.

^۴ - دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ج ۷، ص ۱۰۵۱۹.

^۵ - همان، ج ۱۴، ص ۲۰۵۷۲.

^۶ - عمید، حسن، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۸۴.

^۷ - نمازی، علی، مستدرک سفینه البحار، ج ۴، ص ۱۱۲.

^۸ - دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، ج ۷، ص ۱۰۵۱۹.

که حقیقت شرعیه نیست، پس مصادیق صله به نسبت فرهنگ ها، اما کن، زمان ها و افراد متفاوت است.^۱ در معنای رحم اقوال مختلفی وجود دارد که عبارتند از: «نسبت و اتصال بین منتسبین، که یک رحم آنها را جمع می کند»^۲. علامه حلی و شیخ مفید در معنایی نزدیک بهم قائلند: «تمام کسانی که به یک پدر و مادر در اسلام می رسند»^۳. بنابراین با توجه به اهمیت آن در شرع مقدس اسلام از منظر آیات و روایات، معنای خاصی برای رحم ذکر نشده است. از اینجا می فهمیم که این کلمه نیز مانند سایر کلمات، حمل بر معنای عرفی متداول می شود. لذا آنچه بنظر می آید این است که شاید رحم به معنای خویشاوندانی باشد که از طرف پدر و مادر و نیز فرزندان به یکدیگر وابسته باشند، هر چند که این وابستگی به چند واسطه باشد.

عروه بن یزید از امام صادق (ع) درباره تفسیر آیه ۲۱ سوره رعد «و آنان که آنچه را خدا به پیوستن آن فرمان داده، پیوند می دهند»^۴ پرسید. آن حضرت پاسخ داد: «مراد از کسانی که خداوند پیوستن به آنان را فرمان داده، خویشاوندان توست»^۵. بنابراین، صله رحم، پیوند با تمام خویشان می باشد، بدیهی است که خویشاوند هر قدر به انسان نزدیک تر باشد. وظیفه او در حفظ پیوند، شدیدتر و لازم تر است. در گذشته، خانواده گسترده بوده و معمولاً چند نسل با یکدیگر و در نزدیکی هم زندگی می کردند و بصورت طبیعی صله رحم انجام می گرفت. اما امروزه به دلیل تغییرات سبک زندگی اجتماعی و اقتصادی خانواده ها، گستردگی و رواج گذشته را از دست داده و خانواده هسته ای که متشکل از زن و شوهر و احتمالاً فرزند یا فرزندان چند است جایگزین آن شده که با جامعه جدید صنعتی نیز سازگارتر است.

ب- مفهوم لغوی و اصطلاحی الگو

الگو در لغت به معنای طرح، سرمشق، نمونه، مثال، مدل و غیره آمده است، اما در اصطلاح و در علوم گوناگون به معنای متفاوت و البته نزدیک به هم آمده است. لذا برخی قائلند: «در حوزه تعلیم و تربیت، معنای اصطلاحی الگو کاملاً با معنای لغوی آن تطابق دارد و به طرح و نمونه یا مدلی از شکل یا اشیا یا موردی از رفتار اطلاق می شود»^۶. اما ممکن است در مورد انسان نیز، الگو به شخصیتی گفته می شود که به دلیل دارا بودن برخی خصوصیات، شایسته الگوبرداری و پیروی است. لذا از منظر روان شناسی اجتماعی، مدل به کسی گفته می شود: «که کودکان رفتارشان را تقلید کنند»^۷. در جامعه شناسی نیز، برخی قائلند: «الگوها آن شیوه هایی از زندگی هستند که از فرهنگ نشأت می گیرند و افراد به هنگام عمل به طور طبیعی با این الگوها سروکار دارند و اعمال آن

۱- العاملی الکرکی، حسن بن علی بن عبدالعلی، اطائب الکلم فی بیان صله الرحم، ص ۷۶.

۲- مجلسی، محمد باقر، بهار الانوار، ج ۷۴، ص ۱۰۹.

۳- حلی، محمد بن حسن، ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد. ص ۴۹۸. مفید، محمد بن محمد، المقنعه، ص ۲.

۴- رعد، سوره ۱۳، آیه ۲۱. «وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ».

۵- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۵۶.

۶- حسینی نسب، سید داود و اقدم، علی اصغر، فرهنگ واژه ها، تعاریف و اصطلاحات تعلیم و تربیت، ص ۶۳۲.

۷- ساروخانی، باقر، دائرة المعارف علوم اجتماعی، ص ۶۴۰.

ها با این الگوها تطابق می یابد.^۱ بنابراین ملاحظه می شود که معنای اصطلاحی الگو در علوم تربیتی، روانشناختی و علوم اجتماعی بسیار به هم نزدیک هستند. از الگو در لغت عربی به «أسوه» و «قدوه» تعبیر می شود. از این رو، برای بررسی مفهوم الگو در متون دینی، باید از این دو واژه بهره بگیریم: «أسوه و اسوه از ریشه آسا (أ س و) است که در حالت اسمی به معنی قدوه و الگو و در حالت مصدری، به معنی حالت پیروی کردن آمده است.»^۲ در حالیکه مفردات راغب،^۳ أسوه را حالتی می داند که انسان به هنگام پیروی از غیر پیدا می کند. در قرآن کریم،^۴ واژه اسوه در سه جا به همان معنای مصدری استفاده شده است. مرحوم علامه طباطبائی در تفسیر آیه «لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة...» می فرماید: «اسوه یعنی قدوه که عبارت است از اقتدا و پیروی کردن و اسوه در مورد رسول خدا (ص) یعنی پیروی و تبعیت کردن از او، و از این که با "لقد كان لكم" که ماضی استمراری است تعبیر کرده است، اشاره به آن است که این پیروی تکلیفی ثابت و همیشگی است و معنای آیه این است که یکی از احکام رسالت رسول خدا (ص) و ایمان آوردن شما به او، این است که هم در گفتار و هم در رفتارش به او تاسی کنید.»^۵ البته زمخشری در کشف نیز، در معنای اسوه دو احتمال ذکر کرده است: «یکی این که خود پیامبر (ص) فی نفسه اسوه حسنه و مقتدی به است، و دیگری این که در وجود رسول خدا (ص) خصلتی هست که جا دارد مردم به آن حضرت، در آن صفت اقتدا کنند.»^۶ بنظر می رسد که تفسیر مرحوم علامه با دیدگاه زمخشری همپوشانی دارد.

در روایات، واژه «اسوه» دست کم به سه معنا به کار رفته است: به معنای مصدری یعنی اقتدا و پیروی که عمده روایات به همین معنا آمده است؛ مانند: «فلک بابی عبدالله الحسین (ع) اسوة ای اقتداء ای شابهته فی الغربة».^۷ که در این روایت بر معنای مصدری (اقتدا) تصریح شده است. به معنای الگو و مقتدی؛ مانند: «خیر خواهی کن برای کسی که از تو مشورت می خواهد، و خود را الگویی برای مسلمانان دور و نزدیک قرار بده.»^۸ به معنای سنت و روش؛ مانند: «در گذشته پادشاهی بود که در مملکت داری و برخورد با رعیت، روش و سنت

۱- آلن بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه ساروخانی، باقر، ص ۲۶۰.

۲- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۱ ص ۱۰۵. واژه «أسوه». ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، ج ۱ ص ۱۴۷: «و الأسوة و الاسوة: قدوه و يقال: اتتس به أي اقتد به وكن مثله... والقوم أسوة فی هذا الامر ای حالهم فیهِ واحدة، و التاسی فی الامور: ألاسوة و كذلك المؤاساة».

۳- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، واژه «اسوه».

۴- احزاب، ۲۱ «لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة لمن كان يرجو الله واليوم الآخر وذكر الله كثيراً». ممتحنه،^۴ «قد كانت لكم أسوة حسنة في إبراهيم...». و«لقد كان لكم فيهم أسوة حسنة لمن كان يرجو الله...».

۵- طباطبائی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان، ج ۱۶، ص ۲۸۸.

۶- زمخشری، جارالله، تفسیر کشف، ج ۳، ص ۵۳۱.

۷- مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۶۷، ص ۲۴۵، ج ۸۴.

۸- همان، ج ۳۳، ص ۵۵۰، حدیث ۷۲۰. «و انصح لمن استشارك و اجعل نفسك اسوة لقریب المسلمین و بعیدهم».

حسنه ای داشت»^۱. به هر حال، اسوه در منابع اسلامی دست کم به سه معنای مقتدا، پی روی کردن و اقتدا نمودن، و سنت و روش آمده است. معادل فارسی آن، الگو و سرمشق است که البته از وسعت معنایی بیش تری برخوردار است؛ زیرا «اسوه» و «قدوه» عمدتاً ناظر به الگوهای انسانی است و بیش تر در مورد تربیت و تقویت ابعاد اخلاقی، رفتاری و شناختی انسان به کار می رود. در حالی که واژه «الگو»، علاوه بر اینها، به معنی طرح، مدل، نمونه و غیره نیز آمده است که عمدتاً در مسائل آموزشی و یادگیری کاربرد دارد.

بنابراین، با مراجعه به قرآن کریم و روایات وارده از ائمه هدی(ع) مشاهده می شود که به تربیت انسان از این طریق بسیار تأکید شده است. خداوند متعال نسبت به نقش الگو در پرورش انسانها تأکید ویژه ای دارد و در قرآن کریم در موارد متعدد، پیامبران، انسانهای صالح و امتها را به عنوان اسوه و نمونه معرفی کرده است. چنانچه مقام معظم رهبری در این باره می فرمایند: «من معتقدم که برای جوان مسلمان، به خصوص مسلمانی که با زندگی ائمه اطهار علیهم السلام و خاندان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و مسلمانان صدر اسلام آشنایی داشته باشد، پیدا کردن الگو مشکل نیست و الگو هم کم نیست»^۲. اهمیت این موضوع آنجایی خودنمایی می کند که عدم وجود مصداقها و الگوهای روشن و مناسب در سبک زندگی، می تواند ورود سبک زندگی بیگانه و در نتیجه تغییر سبک زندگی انسان را در پی داشته باشد. یعنی وقتی شخصی نمی تواند نیازهایش را در چارچوب سبک زندگی اسلامی برطرف سازد، به سوی سبک زندگی غربی سوق پیدا می کند.

لذا قرآن کریم، رسول گرامی اسلام(ص) را الگوی شایسته و اسوه ی حسنه مؤمنان معرفی کرده است و در این الگوگیری، فرقی میان زن و مرد نیست. البته رفتارهایی هم در سیره فاطمه(س) وجود دارند که عیناً قابل اقتباس و تقلید است؛ مانند: احترام به همسر و فرزندان و یا نداشتن تقاضای نامقدور و رفتار مناسب و مهرورزی به خانواده که روز به روز ارزش و اهمیت این اعمال برای همگان روشن تر می شود. پس الگوها منحصر به زمان و مکان و جنسیت نیستند و در همه اعصار می توان برای الگوگیری به آنها مراجعه نمود.

در عصر حاضر با گسترش شهرنشینی و دور شدن فاصله ها که به طور طبیعی باعث محدودیت هسته خانواده و از میان رفتن خانواده گسترده شده و روابط خویشاوندی نیز تحت تأثیر این شرایط نسبت به گذشته کمرنگ شده است. از این رو تلویزیون، اینترنت، تبلت و موبایل، افرادی که از جهت فیزیکی در کنار هم قرار دارند را به فضاهای دور از هم رانده است. لذا روابط خویشاوندی در غرب به دلیل وجود افکار فردگرایانه، بی ارزش و گاهی ضدارزش تلقی می شود. فرزندان بعد از رسیدن به سن رشد از والدین خود جدا می شوند؛ این جدایی همراه با سردی روابط به گونه ای است که ممکن است حتی از مرگ یکدیگر غمگین نشوند.

^۱ همان، ج ۱۳، ص ۳۰۲، حدیث ۲۳. «کان فی الزمن الاول ملک له اسوه حسنه فی اهل مملکت».

^۲ خامنه ای، سید علی، فیش سخنرانی های اخلاقی، ۱۳۷۷/۲/۷، <https://www.leader.ir>

گفتار دوم: صله رحم از منظر قرآن

قرآن کریم بعنوان اساس نامه دین مبین اسلام، تحکیم پیوندهای خویشاوندی و استحکام روابط خانوادگی را به شدت مورد تأکید و توجه قرار داده و صله رحم و رسیدگی به بستگان را به عنوان یک ارزش الهی واجب کرده است و خدای متعال آن را در ردیف پرستش خویش قرار داده، می‌فرماید: «خدا را بپرستید و هیچ چیز را شریک او قرار ندهید و به پدر و مادر و خویشان نیکی کنید»^۱. این آیه، از حقّ خدا «وَاعْبُدُوا اللَّهَ» تا حقّ بردگان «مَلَکَتُ اَیْمَانُکُمْ» را بیان کرده و این نشانه‌ی جامعیت اسلام است که احسان را عمومیت بخشیده است. لذا مسلمان واقعی باید نسبت به بستگان، محرومان و همسایگان خود، احساس مسئولیت کند. برخی در تفسیر آیه فوق قائلند: «در احسان کردن به اولویّت‌ها توجه کنید. نام والدین قبل از بستگان و نام آنان قبل از یتیمان آمده است»^۲. در آیه ای دیگر بیان می‌کند: «بترسید از آن خدایی که به نام او از یکدیگر درخواست می‌کنید؛ و درباره ارحام کوتاهی نکنید، همانا خداوند مراقب شماست»^۳. ابن شهر آشوب از مرزبان، او نیز از کلبی و او نیز از ابوصالح و او از ابن عباس درباره این قسمت از آیه «وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِی تَسْأَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ» چنین روایت کند: «که درباره رسول خدا صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام و خویشاوندان او نازل گردیده؛ زیرا تمام خویشاوندی نسبی و سببی در روز قیامت منقطع می‌شود جز خویشاوندی نسبی و سببی که از پیامبر باشد»^۴. پیامبر(ص) در حدیثی دیگر در تفسیر آیه فوق می‌فرمایند: «خدای متعال امر می‌کند به این که صله رحم کنید؛ زیرا صله رحم هم زندگی دنیای شما را طولانی تر می‌کند و هم در آخرت برایتان بهتر است»^۵. مرحوم علامه طباطبایی درباره این حدیث بیان می‌کند: «ممکن است مراد از جمله "زندگی دنیای شما را طولانی تر می‌کند" این باشد که صله رحم و حفظ پیوندهای خانوادگی، زندگی را از نظر آثار طولانی می‌کند؛ چون باعث وحدت بین اقارب می‌شود و روابط خویشاوندی را محکم می‌کند و در برابر مصائب و تهدیدات دشمنان مقاومت می‌کند»^۶. قابل ذکر است که کلمه «وَ الْأَرْحَامَ» عطف بر «اللّه» است، و لذا در قرائت معروف، منصوب خوانده شده است: «اولاً ذکر این نکته، نشانه اهمیت فوق العاده ای است که قرآن برای صله رحم قائل شده، تا آنجا که نام ارحام بعد از نام خدا آمده است»^۷. نکته اینکه آنچه از منظر این آیه اهمیت دارد این است که صله رحم و رعایت حقوق خانواده و خویشاوندان، لازمه‌ی تقواست.

۱- نساء/سوره ۴، آیه ۳۶. «وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَ بِالْوَالِدِیْنِ إِحْسَاناً وَ بِذِی الْقُرْبَىٰ...».

۲- قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۲ ص ۶۶.

۳- نساء/سوره ۴، آیه ۱. «وَ اتَّقُوا اللَّهَ الَّذِی تَسْأَلُونَ بِهِ وَ الْآرْحَامَ اِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَیْكُمْ رَقِیباً».

۴- محقق، محمدباقر، نمونه بینات در شأن نزول آیات از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین خاصه و عامه، ص ۱۷۸.

۵- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۱۷.

۶- طباطبائی، محمد حسین، تفسیرالمیزان، ج ۴، ص ۲۳۴.

۷- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۳ ص ۲۰۱.

بنابراین آغاز سوره‌ی نساء، با سفارش به تقوا شروع شده است: «یعنی بنیان خانواده، بر تقواست و مراعات آن بر همه لازم است».^۱ دلیل اهمیت تکرار تقوی در صله رحم را مرحوم علامه طباطبایی این گونه تقریری می‌کند: «با این بیان روشن شد که بدین جهت کلمه (واتقوا) را در یک آیه دو بار ذکر کرد و امر به تقوا را در جمله دوم تکرار نمود که هر چند مضمون جمله دوم تکرار مضمون جمله اول بود، لیکن از آنجایی که معنای زایدی را در برداشت (و آن فهماندن اهمیت امر ارحام بود) لذا جمله و اتقوا را تکرار نمود».^۲ همچنین در آیات متعددی نظیر: ۸۳ و ۲۱۵ سوره بقره،^۳ ۲۲ سوره نور،^۴ ۷۵ سوره انفال،^۵ ۶ سوره احزاب،^۶ ۲۲ و ۲۳ محمد،^۷ ذکر شده است. در واقع دو آیه سوره محمد، در مقام هشدار به افراد ضعیف‌الایمان است که عاقبت کارشان، فساد فی الارض و قطع رحم می‌باشد. دلالت دو آیه نیز بر حرمت قطع رحم، مسلم است؛ زیرا لعنت خدا، دال بر حرمت است. لکن، آیه ۸۳ بقره، احسان را اولویت بندی کرده است؛ یعنی پدر و مادر در جایگاه اول قرار دارند. واجب است که اول به آن‌ها محبت و احسان شود. مرحله دوم، مربوط به ذی القربی است، بعد از احسان به پدر و مادر، قرآن کریم سراغ ذی القربی می‌رود و در مورد ذی القربی تفاوت‌هایی وجود دارد.

لذا بعضی ارحام اولی ببعض الآخر هستند؛ به این معنا که: اول باید به اقوام نزدیک رسیدگی و احسان کرد و سپس اقوام دورتر را مورد احسان قرار داد. بعد از ذوی القربی نوبت به ایتم می‌رسد که به آن‌ها احسان کنید و در مرحله بعد مساکین و فقرا قرار دارند. البته بعضی از مفسرین گفته‌اند: «همان‌طور که یتامی و مساکین جمع است؛ چرا ذی القربی به صورت جمع نیامده است؟ علت اینکه (ذی القربی) گفته شده نه اقرباء، این است که ذی القربی به معنای فامیل است و فامیل در حکم واحد هستند یعنی یک خانواده هستند».^۸ این یک حرکت و الگو اجتماعی است که باید در جامعه و برای تمام انسان‌ها وجود داشته باشد، لذا با توجه به ﴿وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا﴾ باید به همه احسان و نیکی کنید و این احسان، باید در حالت زبان لین و خوش‌رویی باشد. هرچند طرف مقابل مخالفت و عناد کرد باز هم احسان کننده باید با او نرم خو باشد. بنابراین، اگر با شما مخالف بود نباید او را رها کرد؛ بلکه باید به او احسان کنیم تا الگوی قرآنی و سیره نبوی و ائمه را رعایت کرده باشیم و قلوب مسلمین و پیروین سایر ادیان متوجه اسلام بشوند.

۱- قرائتی، محسن، تفسیر نور، ج ۲ ص ۱۶.

۲- طباطبایی، محمدحسین، تفسیرالمیزان ج ۴ ص ۲۱۹.

۳- «وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا». «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ...».

۴- «وَلَا يَأْتِلْ أَوْلُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أَوْلَى الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ».

۵- «... أَوْلُوا الْأَرْحَامَ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ».

۶- «وَأَوْلُوا الْأَرْحَامَ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ».

۷- «فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ». «أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ».

۸- فقیهی، محسن، تفسیر سوره بقره/ آیه ۸۳ - مدرسه فقهت، ۱۹/۷/۱۳۹۷. <https://www.eshia.ir>

تکرار یک موضوع در قرآن نشان‌دهنده اهمیت آن است و بر اساس آیات قرآن، در قیامت از انسان‌ها درباره صله رحم سؤال خواهد شد. قرآن همچنین قطع‌کننده رحم را لعنت شده دانسته و خداوند تهدید کرده که چشم و گوش او را از درک حقایق ناتوان می‌سازد. در میان همه خویشاوندان، جایگاه پدر و مادر در قرآن بسیار برجسته‌تر است و خداوند پس از امر به پرستش و ایمان به یگانگی خود، به احسان به والدین فرمان می‌دهد: «... و به پدر و مادر خود احسان کنید. اگر یکی از آن دو یا هر دو در کنار تو به سالخوردگی رسیدند، به آنها (حتی) آف مگو و پرخاش مکن و با آنها به شایستگی سخن بگو».^۱ نکته اینکه خویشاوندی نسبی که از طریق ارتباط خون و رحم پیدا می‌شود، مانند پدر، مادر، فرزندان، برادر، خواهر، عمو، عمه، دایی، خاله، پدربزرگ و مادربزرگ و فرزندان همه کسانی که آنها را خویشاوندان نسبی و ارحام می‌نامند شامل می‌شود.

جمعی از علما و فقهای بزرگوار چون شیخ طوسی (ره) در کتاب خلاف و مبسوط و ابن ادریس در سرائر، علامه مجلسی در بحار الانوار... این نظریه را اختیار کرده‌اند. شهید ثانی می‌فرماید: «اصحاب در اینکه مراد از قرابت و ارحام چه کسانی است؟ نظریه‌های مختلفی دارند. چون در شناخت آن نص و روایت خاصی وارد نشده است، ولی اکثر اصحاب معتقدند که شناخت ارحام و اقارب بستگی به نظر عرف دارد».^۲ لذا صله رحم با این گروه واجب است و اگر هدیه‌ای داده شود، پس گرفتن آن جایز نیست. از این رو، برادران و خواهران و فرزندان، عموها و فرزندان آنها، عموها و عمه‌های پدری و مادری، دایی‌ها و خاله‌ها و فرزندان آنها و به طور کلی، همه کسانی که در این سلسله به نوعی با فرد نسبت دارند، اعم از اینکه جزو محارم باب نکاح باشند یا نه، از ارث بهره‌مند شوند یا نه، خویشاوند دور باشند یا نزدیک، ارحام شمرده می‌شوند و هر کدام می‌توانند الگویی مناسب و اثرگذار در اجرای این سنت حسنه باشند.

البته این آیات به طور آشکار بر وجوب رد حق ارحام و ذی القربی اشاره دارد، اما در مورد چگونگی این حق دلالتی ندارند. در نهایت می‌توان گفت که اگر در دلالت آیات بر وجوب صله رحم، اشکالی وارد شود، به کمک روایات، این دلالت قطعی است. گرچه فرض جواز قطعی دلالت، حتی با پایین‌ترین مرتبه وجوب صله نیز سازگار نیست، اما به دلیل اهمیت زیاد صله رحم، نقش الگوپذیری، آثار و کارکردهای این آموزه دینی، آیات و روایات فراوانی به صورت مستقل بر حرمت قطع رحم تأکید کرده‌اند.

گفتار سوم: صله رحم از منظر روایات

در تمام امور زندگی اجتماعی و سیاسی، بنای اسلام بر اساس مهر و محبت است. لذا شارع مقدس از طریق روایات نیز به ما این اجازه را نداده که با خویشاوندان خود قطع رابطه کنیم؛ هرچند آنها با ما قطع رابطه و قهر کنند. در روایتی عبدالله بن سنان نقل می‌کند که به حضرت صادق (ع) عرض کردم: «من پسر عمویی دارم که

^۱ - اسراء، آیه ۲۳. «وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا».

^۲ - طاهری خرم آبادی، سید حسن، صله الرحم و قطیعتها، ص ۸۵.

هرچه با او می‌پیوندم، از من می‌برد. تصمیم گرفته‌ام که اگر بار دیگر از من ببرد من هم از او ببرم. آیا شما اجازه می‌فرمایید؟ حضرت فرمودند: اگر تو با او پیوندی و او از تو ببرد، خداوند با هر دو شما خواهد پیوست؛ ولی اگر تو از او ببری و او از تو ببرد، خداوند از هر دوی شما خواهد برید».^۱ در واقع آنچه به نظر می‌رسد این است که شقاوت از این بیشتر که پیامبر مهربانی‌ها کسی را لعن کند و کسی که مورد لعن پیامبر واقع شود قطعاً از رحمت الهی بی‌نصیب خواهد ماند. رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) می‌فرمایند: «ملعون است، ملعون است، ملعون است کسی که قطع رحم کند».^۲ بر همین مبناء در روایتی دیگر فردی محضر پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) آمد و پرسید: «مبغوض‌ترین عمل‌ها نزد خداوند کدام است؟ حضرت فرمود: مشرک بودن به خداوند. آن مرد پرسید: بعد از آن کدام عمل است؟ حضرت جواب دادند: کسی که با خویشاوندن خویش قطع رابطه کند».^۳ این دو روایت هشدار بزرگی است برای کسانی که با خویشاوندانش قطع رابطه می‌کنند، دو اثر بزرگ بر زندگی آنها مترتب می‌شود: اول اینکه ملعون است و دیگر اینکه در زمره مشرکین قرار می‌گیرد. لذا هر کس قطع رحم کند علاوه بر آن دو اثر، از بهشت نیز محروم می‌شود، حتی بویش را نیز احساس نمی‌کند و این یکی از بزرگ‌ترین خطرهای دنیوی و اخروی است که انسان را تهدید می‌کند و خسران آن سقوط در جهنم است.

لکن در این خصوص، امام صادق (ع) می‌فرمایند: «خداوند بهشت را آفرید، آن‌گاه آن را پاکیزه کرد و بویش را معطر کرد و همانا بوی بهشت از فاصله دو هزار سال به مشام می‌رسد و کسی عاق والدین و قاطع رحم باشد، بوی بهشت را احساس نمی‌کند».^۴ در واقع، قطع رحم و عدم رسیدگی به مشکلات خویشان و بستگان در اسلام سخت مورد نکوهش قرار گرفته است و هر مسلمانی به شدت باید از آن پرهیز کند و این روایات نیز از کلام خداوند تعالی تبعیت می‌کنند؛ چون کسانی را که با خویشاوندان خود قطع رابطه می‌کنند، در سه جای قرآن،^۵ مورد لعن و نفرین قرار داده است. امام صادق (ع) در روایتی دیگر می‌فرماید: «به خدا پناه می‌بریم از گناهی که مایه تسریع نابودی است، مرگ‌ها را نزدیک و شهرها را از ساکنین، خالی می‌سازد و آن گناهان، قطع رحم، آزدن پدر و مادر و ترک احسان و نیکی (به آنان) است».^۶ البته آئین و آموزه‌های اسلام، جهت رشد جوامع بشری، تحکیم پیوندهای خویشاوندی و استحکام روابط خانوادگی را به شدت مورد تأکید و توجه قرار می‌دهد و از این رهیافت است که صلح و رحم و رسیدگی به امور بستگان را به عنوان یک ارزش الهی واجب کرده است. امیرمؤمنان (ع) نیز به فرزندش چنین سفارش می‌کند: «خویشانت را گرامی بدار، زیرا آنان بال و پر تو هستند که با آنان پرواز می‌کنی و اصل و ریشه تو می‌باشند که به ایشان باز می‌گردد و دست (یاور) تو هستند که با آنها (به دشمن)

۱ - کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، ص ۱۵۶.

۲ - مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۸۵.

۳ - نمازی، شیخ علی، مستدرک سفینه البحار، ج ۴، ص ۱۰۸.

۴ - همان

۵ - بقره/سوره ۲، آیه ۲۷، رعد/سوره ۱۳، آیه ۲۵، محمد/سوره ۴۷، آیه ۲۲-۲۳.

۶ - کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، ص ۴۴۸.

حمله می‌کنی (و پیروز می‌شوی)».^۱ نکته اینکه، این همه تأکید و سفارش نسبت به صله رحم در قرآن و احادیث، بیانگر ضرورت و نقش حیاتی آن است. لذا در منابع فقهی ما نیز چنین آمده است: «صله رحم مطلقاً واجب است هر چند که خویشاوندان انسان مرتد یا کافر باشند».^۲ البته برخی قائلند: «دلالت این روایات بر حرمت قطع رحم از باب نهی، ابغضیت، لعن و اطلاق ذنب بر قطع رحم است. کثرت روایات شک در حرمت قطع رحم را دفع می‌کند به علاوه اینکه حرمت قطع رحم از آیات متعدد اثبات می‌شود».^۳ در خطبه معروف حضرت فاطمه (س)^۴ از زیاد شدن نسل، به عنوان دلیل و فلسفه‌ای برای وجوب صله رحم نام برده شده است. بنابراین، کفر و فسق سبب سقوط حق خویشاوندی نمی‌شود؛ بلکه صله رحم در این‌گونه موارد (کفر و فسق فامیل) نیز امری پسندیده است و چه بسا موجب هدایت و نجات آنها از گمراهی شود و قلوب آنها به آئین اسلام گرایش پیدا کند.

گفتار چهارم: تحلیل نقش الگوی رفتاری در صله رحم

ترتیب دو یا چند پاسخ که به نحو معینی داده می‌شوند و به آن زنجیره رفتاری نیز می‌گویند. واقعیت این است که تغییر الگوی رفتاری امر بسیار سختی است چرا که ما از کودکی با این الگوها بزرگ شدیم و برای ما سپر دفاعی در برابر تهاجمات هستند ولی بسیاری از آنها اشتباه هستند. پس بهتر است بصورت سختگیرانه سعی در تغییر آنها باشیم و نگذاریم بر روی زندگی ما اثر بگذارند؛ چون افراد نزدیک به ما دارای خصوصیت اخلاقی هستند. منظور از نزدیکان، کسانی مثل افراد خانواده، فامیل نزدیک، دوستان و آشنایان، هستند که انسان به راحتی به ایشان دسترسی دارد.

بعضی از این افراد دارای خصوصیات مثبت و بارز هستند. مثلاً پدر ما فردی منظم و مقرراتی است. علی‌رغم اینکه خصوصیات غیر مفیدی هم دارد. اما فرزندان به دنبال بهترین و بارزترین خصوصیت در نزدیکان خود می‌گردند. شاید پدر خانواده بد اخلاق هم باشد. اما الان ما با اخلاق بد او کاری نداریم. بلکه فقط می‌خواهیم یک خصوصیت بارز و مثبت و تأثیرگذار از این شخص بدانیم که ممکن است اهل صله رحم و مدارا با اقوام و نزدیکان است و همیشه با آنها در صلح و آشتی است.

این راه حل نیز برای برخورد با نزدیکان با رفتار سلبی و منفی نیز کارایی دارد؛ چون غالب افراد، نتایج رفتارهای منفی نزدیکان را می‌بینید و این رفتارها را انجام نمی‌دهند. برای مثال برادری تنبل و بیکار در خانواده ای وجود دارد و تنبلی یک رفتار سلبی و ناهنجاری اجتماعی محسوب می‌شود و نتایج تنبلی در او باعث می‌شود که چه فرصت‌هایی را از دست بدهد. به آینده خود چه ضربه بدی وارد می‌کند. سایر برادران و خواهران

^۱ - رضی، سید، نهج البلاغه، نامه ۳۱، ص ۲۷۵. «اَکْرَمَ عَشِيرَتِكَ، فَإِنَّهُمْ جَنَاحُكَ الَّذِي بِهِ تَطِيرُ، وَ أَصْلُكَ الَّذِي إِلَيْهِ تَصِيرُ، وَ يَدُكَ الَّتِي بِهَا تَصُولُ».

^۲ - خمینی، روح‌الله، استفتائات امام خمینی (ره)، ج ۱، ص ۴۸۷.

^۳ - محسنی، محمدآصف، حدود الشریعه، المحرمات، ج ۱ ص ۵۸۲.

^۴ - مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷۱ ص ۹۴. «یَ حُطْبَةَ فَاطِمَةَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهَا فَرَضَ اللَّهُ صَلَةَ الْأَرْحَامِ مَنَّمَةً لِلْعَدَدِ».

خانواده به خود می گویند اگر ما هم تنبلی کنیم، همچنین آینده ای در انتظارمان هست. لذا ترک صله رحم نیز قطعاً آثار سوئی به ارمغان می آورد که افراد خانواده از آن الگو برداری مثبت و منفی دارند.

الف- چگونه از الگوی رفتاری مثبت در دسترس بهره ببریم؟

الگوی که در تغییر رفتار به افراد کمک می کند، شخصی است که دارای خصوصیت بارز و مثبتی است ولی از دوستان و اقوام دور است. گاهی بسیاری از رفتارهای ما در پی مطالعه زندگی افراد بزرگ دنیا قابل تغییر است و با مطالعه آثار آنها خیلی از نکات اساسی را می توان از زندگی این افراد فرا گرفت.

در واقع الگوی رفتاری ایجابی و مثبت کمک می کند تا بتوانیم به اصلاح رفتارهای نامطلوب بپردازیم و در کنار آن با استفاده از روش های تقویت، رفتارهای مطلوب را به صورت بنیادی در فرد ایجاد نماییم. لذا معرفی اشخاص موفق مانند: معلمان، والدین و حتی ورزشکاران را بعنوان نمونه می توانند به یادگیری یک رفتار جدید ترغیب کرد. بنابراین، والدین، بهترین الگو رفتاری برای آموختن مهارت های زندگی به فرزندان هستند، همچنین آموزش و پرورش و دانشگاه ها نیز باید این مهارت ها را تقویت کنند.

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) می فرمایند: «هرکس به سوی خویشاوندانش با جان و مالش قدم بردارد تا صله رحم را به جا آورد، خداوند عزوجل به وی اجر صد شهید عطا می کند و برای هر قدمی که بر می دارد، خداوند چهل هزار حسنه می نویسد و چهل هزار گناه از وی پاک می کند و چهل هزار درجه بالا می برد و گویا خداوند را در حال صبر، صد سال عبادت کرده که عبادتش پذیرفته شده است»^۱. بنابراین مطابق حدیث نبوی فوق، یکی از افتخارات بزرگ برای انسان این است که شهید از دنیا برود و هر کس در طول زندگانی خویش یکبار می تواند شهید شود و حال آن که ثواب شخصی که صله رحم را به جا می آورد، علاوه بر اجر صد شهید، ثواب های دیگری نیز شامل حال او می شود.

نکته قابل توجه این که، در روند این تأثیرگذاری، دست کم دو امر ضروری به نظر می رسد: یکی این که الگو واجد نقطه مثبتی از نظر الگوپذیر باشد و دیگر این که وضعیت نفسانی الگوپذیر، آمادگی روحی و روانی برای پذیرش داشته باشد. در این موقعیت، هر الگویی، هرچند الگوهای نامناسب، به او ارائه شود، پی روی می کند. امیرالمؤمنین (ع) در این خصوص می فرماید: «کسی که خود را اصلاح نکرده است چگونه می تواند دیگران را اصلاح کند؟»^۲. به همین سبب، لازم است الگوها، صادق و برخوردار از کمال مطلوب باشند. به بیان دیگر، باید الگوهای ارائه شده حرفی برای گفتن داشته باشند تا بتوانند لباس الگو را بر تن کنند و منشأ اثر باشند.

لذا هر قدر الگوها در خانواده ها، هنگام دید و بازدید و صله ارحام از کمال بیش تری برخوردار باشند، دایره تأثیر آن ها در الگوپذیری وسیع تر است. علاوه بر کمال، جامعیت الگوها نیز سهم وافر در این تأثیرگذاری دارد؛ یعنی اگر الگوها هم در ابعاد مثبت اخلاقی صلاحیت داشته باشند و هم از لحاظ ظاهری، ویژگی های

۱ - مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۸۹.

۲ - آمدی، ابوالفتح، غررالحکم و درالکلم، ج ۲، ص ۵۵۵.

لازم را داشته باشند، از جذابیت و تأثیر بیش تری در متریبیان یا الگوپذیران، بخصوص کودکان و نوجوانان برخوردار خواهند بود.

نکته اینکه، بهترین مصداق برای تربیت الگویی صله رحم همین بس که الگو، در مقام عمل به صله رحم، خودش باید پیش قدم باشد و فقط شعار ندهد تا یک الگوی تمام عیار برای الگوپذیران خود باشد؛ چرا که اکثر الگوپذیران، قول و فعل مربی یا الگو را هماهنگ می بینند و نظریه و عمل را با هم تجربه می کند. در همین راستا، امام صادق (ع) در این بخصوص می فرمایند: «با غیر زبان، مردم را "به سوی حق" دعوت نمایید»^۱. لذا بهترین الگو در صله رحم کسی است که رفتارش، گفتار وی را تأیید نماید؛ یعنی تقوای عملی یک انسان اخلاق مدار، باعث می شود که تلاش و کوشش، نماز و کارهای خیر او را اثر گذار می کند. لذا پیامبر(ص) و ائمه(علیهم السلام) در خصوص صله ارحام، پیشقدم و مشتاقانه تر از عامه مردم بودند و بعداً در قالب روایت آن را تبیین می کردند تا تأثیر گذار باشد.

ب- چگونه از الگوی رفتاری منفی در دسترس بهره ببریم؟

شیوه دیگر استفاده از الگو در تربیت، الگودایی است؛ به این معنا که الگوها با رفتارهای سلبی و شخصیت های منفی، چنان ترسیم می شوند که نوعی دلزدگی و نگرشی منفی در متریبی، نسبت به آن الگوها پدید می آید. در چنین مواردی، طبیعتاً خوش بینی، نسبت به الگوهای متقابل (الگوهای مثبت) امری عادی است. لذا انسان برای هر تغییر در رفتارش به راهنما، الگو و برنامه آموزشی نیاز دارد. بعد از آن نیاز به تمرین و تکرار دانسته هایش دارد. هر چه که یاد گرفته است را باید بارها تمرین کند. بارها خطا کند. تجربه کند. بعد می تواند امیدوار باشد که در مسیر صحیح یادگیری هست و در نهایت موفق می شود.

به عبارتی دیگر، در چنین مواردی، مربی می تواند از باب «ادب از که آموختی از بی ادبان»، با ارائه الگوهای منفی و توصیف عواقب سوء آن ها، نوعی نگرش مثبت در جهت عکس آن ها در متریبی ایجاد کند. از کلام امام علی (ع) استفاده می شود که شناخت هدایت ها در گرو شناخت ضلالت ها و گمراهی هاست: «و بدانید که هیچ گاه رستگاری را نخواهید شناخت مگر آن که واگذارنده آن را بشناسید؛ و هرگز به پیمان قرآن، وفادار نخواهید بود مگر این که پیمان شکنان آن را بشناسید... و هیچ گاه گمراهی را نخواهید شناخت مگر آن که هدایت را بشناسید؛ و هرگز پرهیزگاری را نشناسید مگر آن که متجاوز (از مرز تقوا) را بشناسید...»^۲. یعنی در صله رحم و یا سایر الگوهای اخلاقی با تمرکز بر الگوهای بد و ویژگی های نامطلوب آنان، می توان به حقانیت و درستی الگوهای مثبت پی برد، که همین آگاهی، زمینه را برای تبعیت از الگوهای مطلوب فراهم می سازد.

^۱ - کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، حدیث ۱۴، ج ۲، ص ۸۳. «کونوا دعاة للناس بغير السنتکم».

^۲ - مجلسی، محمدباقر، بهار الانوار، ج ۷۷، حدیث ۳۴، ص ۳۶۷. «و اعلموا انکم لن تعرفوا الرشده حتی تعرفوا الذی ترکه، و لن تأخذوا بميثاق الكتاب حتى تعرفوا الذی نقضه... و لن تعرفوا الضلالة حتى تعرفوا الهدی و لن تعرفوا التقوی حتى تعرفوا الذی تعدی».

در حال حاضر، پدر و مادر در محیط خانواده، نخستین الگو رفتاری فرزند ها در صله رحم به حساب می آیند؛ زیرا کودک به دلایلی همچون نیاز به غذا، پوشاک و مراقبت های گوناگون به والدین وابسته است و همین وابستگی باعث می شود که خود به خود، سایر رفتارهای اجتماعی آنها را نیز به عنوان سرمشق برگزینند. در کنار والدین، برادران و خواهران بزرگ تر به علاوه، گروه همسالان و کودکان دیگر نیز به دلیل معاشرت و نیز برطرف کردن برخی نیازهای کودک، می توانند به عنوان سرمشق و الگو در این خصوص و سایر هنجارهای اجتماعی می توانند مورد توجه و تقلید الگوپذیر قرار گیرند.

بنابراین، در محیط مدرسه، معلمان مهم ترین سرمشق و الگو ایجابی یا سلبی هستند؛ زیرا در نظر دانش آموز، معلم از اهمیت، قدرت و موقعیت اجتماعی بالایی برخوردار است و همین امر باعث می شود تا او را به عنوان سرمشق انتخاب نماید و از رفتار او الگوبرداری نماید. در کنار معلم، دوستان مدرسه نیز مورد توجه دانش آموز قرار می گیرند و در او تأثیر می گذارند. از این رو برخی قائلند: «در محیط جامعه، قهرمانان، ورزش کاران، هنرپیشگان، دارندگان یک هنر یا تخصص خاص، مدیر اداره، حاکم و رهبر جامعه، همه و همه به دلایلی می توانند مورد توجه فرد قرار گیرند».^۱ آنچه در همین راستا، بنظر می رسد این است که در جامعه ایران اسلامی، مراجع تقلید، اساتید اخلاق، وعاظ، مادحین، ائمه جمعه و جماعات، و غیره... نقش الگویی برای دانش آموز، دانشجو یا طلبه داشته باشند و از راهنمایی و ارشادات آنها در رفع کدورت ها و امثال صله رحم بهره مند شود و حتی تأثیر کلامشان گاهی از پدر و مادر بیشتر است.

به هر حال، آنچه مهم است اینکه، انسان ها در سراسر عمر با مشاهده گفتار، اعمال و رفتار دیگران، به صورت مستقیم الگوبرداری می نمایند: «البته هر چه سن پایین تر باشد، الگوبرداری ها کورکورانه و بدون شناخت است. در مقابل، در سنین بالاتر، نقش تجزیه و تحلیل و گزینش بر اساس آن، بیش تر می شود».^۲ در منابع اسلامی، بر صیانت نفس الگوها و رهبران علمی، فرهنگی و سیاسی جامعه و کسانی که به نحوی با خاندان رسالت مرتبط هستند، بسیار تأکید شده است، به طوری که عقاب و ثواب اعمال آن ها نسبت به دیگران، مضاعف بیان شده است. مثلاً، در آیات ۳۰ و ۳۱ سوره «احزاب»،^۳ به زنان پیامبر (ص) که به دلیل وابستگی به پیامبر، مردم آنان را الگوی خویش می دانند هشدار می دهد که اگر هر یک، به کار زشتی اقدام کنند، عذابی دو چندان دامنگیر آنان خواهد شد.

۱ - کرومبولتز، جان، دی و هلن، بی، کرومبولتز، تغییر دادن رفتارهای کودکان و نوجوانان، ترجمه و تألیف یوسف کریمی، ص ۹۳.

۲ - مصباح، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۲۱۲.

۳ - قرآن، سوره احزاب «۳۳» آیه ۳۱ و ۳۰. یا نَسَاءَ النَّبِيِّ مِنْ يَاتٍ مِنْكَ بِفَاحِشَةٍ مُّبِينَةٍ يُضَاعَفُ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا. «وَمَنْ يَقْتُلْ مِنْكَ لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا».

بنابراین، نوجوان که از آسیب پذیری بیش تری در قبال تضاد الگوها برخوردار است، می بیند آنچه را که در خانه به عنوان ملاک و میزان رفتار به وسیله پدر و مادر به او داده شده است، با آنچه که در مدرسه و یا جامعه حاکم است، کاملاً متفاوت است. در چنین موقعیتی، الگوپذیر که از رشد شناختی مطلوبی برخوردار نیست، گرفتار تردید و نگرانی می شود. نمی داند به اصول و ارزش های خانواده پای بند باشد، یا ارزش های اجتماعی و الگوهای مدرسه را بپذیرد. شاید نتیجه این دوگانگی این باشد که الگوپذیر نسبت به همه ارزش ها بی اعتماد شود و هر کجا که مصلحت خویش را بیابد به همان تمسک جوید، که البته این حاصلی جز نفاق و دورویی و نیز خودخواهی به دنبال ندارد.

کودک در ابتدای زندگی، برای ارضای حس کنجکاو خویش، پی در پی از والدین خود در خصوص اقوام و فامیل و رفتارهای اجتماعی و نحوه ی ارتباط با آنها سؤال می کند و پاسخ آن ها را می پذیرد و به آن عمل می کند. رفته رفته این پندار در کودک به وجود می آید که باید همه چیز را از پدر و مادر آموخت؟ آیا باید همه اقوام را دوست داشت؟ آیا فقط با اقوام مورد تأیید والدین باید ارتباط داشت؟ آیا فامیل بد یا خوب داریم؟ آیا باید از برخی اقوام کینه داشته؟ و سؤالاتی از این قبیل، اذهان کودکان و نوجوانان را مشوش می کند؛ لذا اگر همین خصلت در سنین بعدی ادامه پیدا کند، موجب می شود به والدین خویش یا هر الگوی دیگری وابستگی شدیدی پیدا کند، به طوری که کورکورانه همه چیز را از آنان اقتباس نماید. قرآن کریم، در آیات متعددی انسان ها را به تفکر و تعقل و تدبّر تشویق کرده و از تقلید کورکورانه باز داشته است.

بنابراین، لغزش الگوها در مسأله صله رحم، آفت دیگری است که بر سر راه این روش قرار می گیرد. تأثیر منفی این آفت به مراتب بیش تر از آفات دیگر است؛ زیرا آفات دیگر، چه بسا سبب انحراف یک نفر از الگوپذیران باشد، در حالی که این مشکل، گمراهی عده بسیاری از الگوپذیران را به دنبال دارد. لذا گاهی افراد بدون این که از عقل خود کمک بگیرند و در صحت و سقم افکار، گفتار و اعمال شخصیتی نامدار بیندیشند: «کثرت طرفداران وی را دلیل بر حقانیت او دانسته، وی را به عنوان الگو و سرمشق خود انتخاب می کنند. این که پاره ای از افراد در امری تابع اکثریت می شوند، ناشی از همین پندار باطل است»^۱. برخی در تحلیل این آفت قائلند: «جوان ابتدا ویژگی مثبتی را در الگو می یابد، سپس به وی دل می بندد و بر مبنای مدل شرطی کلاسیک، به تدریج تمام ابعاد اسوه را مطلوب می یابد ... پس از دل بستگی اولیه ... سایر ویژگی های الگو و اسوه محبوب، به تدریج مورد پذیرش قرار می گیرد. از همین رو، غرب با به کارگیری صدها روان شناس، جامعه شناس و مردم شناس، به ارائه الگوهایی با ظواهر بسیار جاذب، اما در باطن بسیار فاسد، می پردازد»^۲. البته گاهی پدر و مادر آنچنان کودکان را از برخی اقوام متنفر می کنند که در بزرگسالی نیز بدون تحقیق، نسبت به آنها قطع رحم می کنند. ذکر داستان حضرت یوسف، موسی، ابراهیم و پیامبران دیگر در قرآن کریم بر همین مبناء است. لذا در سوره مریم، آیات

^۱- مصباح، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۱۶۲.

^۲- منطقی، مرتضی، روان شناسی تربیتی، ص ۱۶۲.

۱ تا ۵۸، بعد از ذکر داستان حضرت زکریا، یحیی، مریم، عیسی، ابراهیم، اسحق، یعقوب، موسی، هارون، اسماعیل و ادريس (عليهم السلام) و بیان خصوصیات هر یک، می فرماید: «اولئك الذين انعم الله عليهم من النبیین...»؛ ای انسان ها اگر شما هم دوست دارید مورد لطف خداوند قرار بگیرید و از نعمات الهی بهره مند شوید، از این الگوها پی روی کنید. بنابراین، از منظر قرآن، الگوهای اخلاقی تأثیر چشمگیری در تغییر رفتار و کارکرد های اجتماعی انسان دارد و قطعاً الگوی رفتاری مطلوب در صله ارحام نیز می تواند منشأ اثر باشد.

علامه طباطبایی رحمه الله ذیل آیه ۲۱ سوره رعد، لزوم محترم شمردن این پیوندها را یادآور می شود و می فرماید: «باید همه این پیوندها را محترم شمرد، حق همه را ادا کرد و کاری که منجر به قطع یکی از این پیوندها می شود انجام نداد».^۱ منظور از پیوندها عبارت است از، پیوند با آفریننده هستی، پیوند با پیامبر و امام، پیوند با جامعه انسانی و پیوند با خویشاوندان است. بنابراین برنامه های دینی ناظر به رفتار انسان، اعم از رفتارهای فردی، اجتماعی و... است. اما در صله رحم، توجه داشته باشیم که خوبی های هم را بزرگنمایی و عیب ها را کم کنیم. نکته قابل توجه اینکه برخی به منزل اقوام می روند انگار سمسار هستند و می خواهند وسایل خانه بخرند مدام می گویند که این وسیله چند است و آن وسیله را چند خریدی یا گران خریدی؟ بهرحال هر کسی سلیقه ای دارد و خانه اش را به شکلی که دوست دارد تزئین می کند، بهتر است به جای ارزشگذاری و قیمت گذاری به اصل دید و بازدید و اهمیت آن توجه کنیم و صله رحم را مورد بررسی قرار دهیم و آثار آن را بازگو کنیم. به عنوان مثل هنگام صله رحم، اگر فامیل، منزلش کوچک است به جای اینکه بگوییم چطور اینجا در این قفس زندگی میکنی، بهتر است گفته شود چه خانه دلبازی دارید، حتی اگر کوچک است تا دلش خوش بشود یا به کمک سایر اقوام اگر گرفتاری دارد در صدد رفع آن باشیم.

خیلی وقت ها در مهمانی ها و صله رحم، مسیر را غلط می رویم، مثلاً یکی از آن غلط ها بحث های سیاسی است. همین که هم را می بینیم و شروع به صحبت میکنیم بحث های سیاسی راه می اندازیم در حالیکه امام صادق (ع) می فرماید: «از فروتنی است که مجادله را رها کند هر چند حق با او باشد».^۲ مرء در اسلام حرام است یعنی بحث های بی فایده امروزی هنگام دید و بازدیدها: در خصوص جناهای سیاسی یا کری خواندن طرفداران فوتبال (استقلال یا پرسپولیس) بازار ارز و سکه و دلار و غیره می باشد. پیامبر (ص) می فرماید: «پارساترین مردمان، کسی است که مجادله را رها کند هر چند حق با او باشد».^۳ لذا جدال، همان مرء است که مورد و متعلق آن مسائل اعتقادی، سیاسی، ورزشی و فرهنگی - آموزشی و غیره... می باشد دشمن اصلی صله ارحام است که کینه و دشمنی به ارمغان میآورد. از اینرو خصومت، نوعی مجادله و لجاجت در گفتار است که برای به دست

۱- طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، ج ۲، ص ۴۵.

۲- ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، الأخبار، ج ۹، ۳۸۱، «إِنَّ مِنَ التَّوَّاضِعِ أَنْ يَتْرَكَ الْمِرَاءَ وَ إِنْ كَانَ مُحِقًّا، معانی».

۳- همان، الأمالی للصدوق، ج ۴۱، ص ۷۳. أَوْرَعُ النَّاسِ مَنْ تَرَكَ الْمِرَاءَ وَ إِنْ كَانَ مُحِقًّا، ۴۱/۷۳

آوردن مالی یا مقاصد دیگر؛ مورد استفاده قرار می‌گیرد که از منظر روایات به عنوان الگوی منفی معرفی شده است و باید در حین صله رحم ترک شود؛ چون بدترین الگو در ترسیم صله ارحام است.

بنابراین در ابتدا، با آگاهی و شروع به سخن آغاز می‌شود و کودکان نیز نظاره گر این امر مذموم هستند. گاهی به نحو اعتراض، مرأ، ناشی از عداوت و حسد می‌باشد. در واقع مرأ نوعی ایذاء است. از جمله مصداق های سلبی قطع رحم، این است که بستگان خود را به گفتار یا کردار بی‌زاری و با او رفتار ناشایست کنی یا او نیازمند به چیزی مثل: لباس، مسکن و خوراک و... باشد و ما قدرت رفع نیاز او را داشته باشیم، ولی هیچ اقدام نکنیم یا گاهی اوقات، ممکنه حقی از او سلب شده باشد و برای ما احقاق آن حق فراهم باشد، ولی بی توجه باشیم یا به سبب کینه و حسد، از او دوری کنیم و هنگام بیماری او به عیادتش نرویم و هنگامی که از سفر باز می‌گردد، به دیدنش نرویم و او را طرد کنیم که ترویج الگوی نامتعارف قطع رحم است.

از اینرو، خیلی ها به جای اینکه در دید و بازدیدها از حال هم خبر دار شوند، موفقیت های هم را بشنوند و درباره مشکلاتشان صحبت کنند، شروع به بحث های الکی و بی فایده می کنند که نتیجه ای جز ناراحتی و کینه توزی و دلخوری ندارد و چهره ی الگویی صله رحم را نیز تخریب می کند.

در واقع، دین مبین اسلام به عنوان یک الگوی کامل زندگی به تمام نیازهای روحی و روانی انسان توجه نموده و درصدد تأمین آن برآمده است. لذا پیامبر گرامی اسلام (ص) آنقدر به صله رحم اهمیت قائل بودند تا آنجا که می فرماید: «سفارش می کنم حاضر و غایب امتم و آنانی را که در اصلاص پدران و در رحم مادرانشان هستند تا روز قیامت که، صله رحم کنند اگر چه به فاصله یک سال راه باشد، زیرا صله رحم جزء دین است»^۱ و در جای دیگر نیز می فرماید: «یکی از ویژگی های انسان کامل (مؤمن) این است که هم با دیگران الفت داشته باشد و هم دیگران بتوانند با او انس بگیرند».^۲ شخصیت انسانها یعنی الگوی رفتار، هیجان و طرز فکر انسانها و هرآنچه در محیط انسانی اتفاق می افتد اگر با نیازهای الگوی درونی افراد هماهنگ باشد افراد آن محیط را دوست خواهند داشت و در راستای آرامش محیط، تلاش می کنند. انسانها وقتی کار می کنند که نتیجه آن کار، آنها را به چیزی برساند که به آن نیاز دارند. بخش قابل توجهی از رفتارها و مهارت های کلامی و اجتماعی کودکان و نوجوانان صرفاً از طریق مشاهده رفتار والدین و مربیان و همسالان در محیط های اجتماعی به وجود می آید. هر قدر الگوهای رفتار بزرگسالان به خصوص والدین در خانواده نسبت به ارحام، برای کودکان و نوجوانان مطلوب تر و محبوب تر باشد، میزان تأثیر پذیری بیشتر و پایدارتر می شود. روان شناسان تربیتی به این نتیجه رسیده اند که یادگیری اساس رفتار آدمی را تشکیل می دهد. یادگیری غیر مستقیم و ضمنی یا مشاهده، پایدارترین و مؤثرترین نوع یادگیری است که در این میان بیشترین نقش بر عهده الگوهای رفتاری است.

۱ - کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، ج ۲، باب صله رحم، ص ۱۵۸.

۲ - نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، ج ۲، ص ۲۵۲.

یادگیری در تأثیر شخصیتی الگوها و در شکل گیری رفتار و منش کودکان و نوجوانان فوق العاده، چشم گیر است، به ویژه برای کودکان پیش دبستانی و به خصوص دبستانی که در کنار خانواده ها یا الگوهای رفتاری دیگری همچون مدارس بعنوان دومین عامل مهم آشنایی کودکان و نوجوانان با هنجارها و ارزش های جامعه است. فردی که بتواند با الگوی صحیح، ارتباط سالمی با دیگران برقرار کند و در کنار این ارتباط خصوصیات فردی و اجتماعی مثبت خود را (حسن خلق، همدردی، همراهی و...) به مرحله بروز برساند و به دیگران نشان دهد، یقیناً مورد توجه افراد واقع خواهد شد و از دیدگاه اکثریت آنها دارای مقبولیت و محبوبیت خواهد بود. اما نکته ای که در اینجاست این است که چه استعداد و چه توانایی در فرد می تواند زیر ساخت و پایه چنین عملکرد هایی باشد؟ هر فردی باید دارای ویژگیهایی باشد تا بتواند این ارتباط سالم و خصوصیات اجتماعی لازم را به ظهور برساند. این ویژگیها و استعدادهای خاص را، روانشناسان «هوش اجتماعی» نامیده اند. محبوبان حقیقتی چون رسول اکرم و ائمه اطهار (سلام الله علیهم) را الگوی زندگی خود قرار داده و متصف به صفات الهی شده اند و شرط اخلاص و بندگی را در زندگی فراموش نکرده اند.

نتیجه گیری:

با توجه به آثار ژرف صله رحم در زندگی فردی و اجتماعی و زندگی دنیوی و اخروی انسان، آیات و روایات بطور گسترده بر آن تأکید ورزیده اند و اهمیت آن را گوشزد کرده اند. در واقع، قرآن و روایات از صله رحم به عنوان بهترین اعمال پس از ایمان به خدا، اولین سخنگوی قیامت، بهترین خصلت مؤمن و مهمترین عامل طولانی شدن عمر یاد می کنند. لذا دهها فضیلت دیگر برای آن ذکر شده که نشان می دهد اهمیت صله رحم در زندگی چه میزان است. پس ما باید صله رحم را در همه جهات و در همه زمانها در زندگی داشته باشیم و در همه حال صله رحم را فراموش نکنیم. لکن از همین رهیافت است که قرآن و احادیث بر صله رحم تأکید کرده اند تا جایی که قرآن قطع کنندگان صله رحم را در شمار زیان کاران و لعنت شدگان معرفی می کند. صله رحم چه در زندگی دنیوی و اخروی و چه در زندگی فردی و اجتماعی اثرات و برکات زیادی دارد و عمل به آن، باعث تحول و دگرگونی زیادی در زندگی های امروزی می شود و انسانها را از مادی گرایی و تنهایی عجیبی که در آن فرو رفته اند رهایی می بخشد. در نتیجه، قرآن کسانی را به عنوان الگو و اسوه مطرح نموده، که رفتارشان بر محور رضای خداوند و اخلاص بوده است، از جمله اینکه: از لسان حضرت ابراهیم مشاهده می کنیم: «بگو: نماز و تمام عبادات من، و زندگی و مرگ من، همه برای خداوند، پروردگار جهانیان است. همتایی برای او نیست، و به همین مأمور شده ام و من نخستین مسلمانم»^۱. در باره امام علی(ع) نیز در قرآن می خوانیم: «و از مردم کسی است که

^۱ - قرآن، سوره انعام، آیه ۱۶۲. «قل ان صلاتی ونسکی ومحیای ومماتی لله رب العالمین لا شریک له وبذالک امرت وانا اول المسلمین».

جان خود را به خاطر خشنودی خدا می فروشد، و خداوند نسبت به بندگان مهربان است»^۱ قرآن درباره اخلاص اهل بیت (علیهم السلام) می فرماید: «غذای خود را با اینکه به آن علاقه دارند، به "مسکین" و "یتیم" و "اسیر" می دهند و می گویند: «ما شما را بخاطر خدا اطعام می کنیم، و هیچ پاداش و سپاسی از شما نمی خواهیم»^۲. بنابراین، از آنچه بیان شد و غیر آن از آیات قرآن به خوبی می شود نتیجه گرفت، اعمالی در پیشگاه الهی ارزش دارد که همراه با اخلاص و رضایت الهی باشد و افرادی در نزد خداوند منزلت دارند که در مسیر رضایت حق قدم بر می دارند عملشان اثر گذارتر است؛ لذا همین امر نیز در نقش الگوی رفتاری صله ارحام تأثیر بسزایی دارد و باعث می شود که اصله ارحام در بین خانواده ها بشکل شرعی و ایجابی ترویج شود.

۱- همان، سوره بقره، آیه ۲۰۷. «ومن الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضاة الله والله رؤوف بالعباد»

۲ - همان، سوره انسان، آیه ۷-۸. «ویطعمون الطعام علی حبه مسکینا ویتیمنا واسبیرا انما نطعمکم لوجه الله لا نرید منکم جزاء ولا

شکورا».

منابع:

- قرآن کریم، ترجمه: حسین انصاری
- نهج البلاغه، ترجمه: محمد دشتی

الف- منابع فارسی

- ۱- آلن بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، ترجمه ساروخانی، باقر، چاپ چهارم، ناشر: کیهان، تهران، ۱۳۸۲.
- ۲- بیت عبید، وفا؛ انصاری مقدم، مجتبی، مقاله پژوهش و مطالعات اسلامی، سال سوم - شماره ۲۷، مهر ۱۴۰۰.
- ۳- حسینی نسب، سید داود و اقدم، علی اصغر، فرهنگ واژه ها، تعاریف و اصطلاحات تعلیم و تربیت، چاپ اول، نشر احرار، ۱۳۷۶.
- ۴- خمینی، روح‌الله، استفتائات امام خمینی(ره)، چاپ اول، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار، تهران، ۱۳۹۶.
- ۵- خامنه ای، سید علی، فیش سخنرانی های اخلاقی، ۱۳۷۷/۲/۷، <https://www.leader.ir>.
- ۶- دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، چاپ دوم، نشر روزنه، تهران، ۱۳۷۷.
- ۷- ساروخانی، باقر، دائرة المعارف علوم اجتماعی، چاپ سوم، نشر کیهان، تهران، ۱۳۸۰.
- ۸- طباطبایی، محمدحسین، تفسیر المیزان، بی جا، نشر: بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی، قم، ۱۳۶۷.
- ۹- غباری بناب، باقر؛ فقیهی، علی نقی؛ قاسمی پور، ید الله، مجله: مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، زمستان ۱۳۸۸ - شماره ۱۴ و ۱۵.
- ۱۰- فقیهی، محسن، تفسیر سوره بقره/ آیه ۸۳ - مدرسه فقاہت، ۱۳۹۷/۷/۱۹، <https://www.eshia.ir>.
- ۱۱- قائمی مقدم، محمد رضا، مجله معرفت، شماره ۶۹، تاریخ نشر: ۱۳۸۹/۲/۲۸.
- ۱۲- قرآنتی، محسن، تفسیر نور، بی جا، نشر: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، تهران، ۱۳۷۸.
- ۱۳- کرومبولتز، جان، هلن براندهورست کرومبولتز، تغییر دادن رفتارهای کودکان و نوجوانان، یوسف کریمی، نشر: فاطمی، چاپ ۱۲، تهران، ۱۳۸۳.
- ۱۴- محقق، محمدباقر، نمونه بینات در شأن نزول آیات از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین خاصه و عامه، نشر: اندیشه اسلامی، چاپ اول، بی جا، ۱۳۸۴.
- ۱۵- مصباح، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن نشر: انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم، بی جا، ۱۳۹۱.

۱۶- منطقی، مرتضی، روان شناسی تربیتی، نشر جهاد دانشگاهی واحد خوارزمی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۳.

ب- منابع عربی

- ۱- آمدی، عبدالواحد محمدبن تمیمی، غررالحکم و درالکلم، بی چا، ناشر امام عصر (عج)، مترجم محمدعلی انصاری، بی جا، ۱۳۹۵.
- ۲- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، مکتب الإعلام الإسلامی، مرکز النشر، چاپ اول، قم، ۱۴۰۴ق.
- ۳- ابن منظور، محمدبن مکرم، لسان العرب، بی چا، نشر دارصادر داربیروت، بیروت، بی تا.
- ۴- ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی، معانی الأخبار، اصفهان، بی چا، بی جا، بی تا.
- ۵- _____، الأمالی للصدوق، نشر الدراسات الإسلامیة - مؤسسۀ البعثۀ، قم، ۱۴۱۷ق.
- ۶- حلی، محمدبن حسن، ایضاح الفوائد فی شرح اشکالات القواعد ناشر: مؤسسۀ اسماعیلیان، چاپ اول، قم، ۱۳۸۷ق.
- ۷- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب، چاپ دوم، بی جا، ۱۴۰۴ق.
- ۸- زمخشری، جارالله، تفسیر کشاف، نشر ققنوس، مترجم: مسعود انصاری خوشابر، چاپ اول، بی جا، ۱۳۸۹.
- ۹- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، دارالکتاب العربی، چاپ سوم، بی جا، ۱۴۲۱.
- ۱۰- طاهری خرم آبادی، سید حسن، صلۀ الرحم و قطیعتها، جامعہ مدرسین قم، بی چا، تهران، ۱۳۷۳.
- ۱۱- کرکی، حسن بن علی بن عبدالعلی، اطائب الکلم فی بیان صلہ الرحم، نشر مهستان، چاپ اول، بی جا، ۱۳۷۶.
- ۱۲- کلینی، محمدبن یعقوب، اصول کافی، نشر دارالثقلین، چاپ چهارم، بی جا، ۱۳۹۳.
- ۱۳- مجلسی، محمدباقر، بهار الانوار، چاپ اول، ناشر: دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.
- ۱۴- محسنی، محمدآصف، حدود الشریعہ، المحرمات، بی چا، بوستان کتاب، قم، ۱۳۹۷.
- ۱۵- مفید، محمدبن محمد، المقنعه، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، چاپ اول، قم، ۱۴۱۳.
- ۱۶- نمازی، شیخ علی، مستدرک سفینه البحار، نشر مؤسسۀ النشر الإسلامی، چاپ اول، قم، ۱۴۱۸ق.
- ۱۷- نراقی، محمد مهدی، جامع السعادات، ناشر حکمت، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۸۳.